

Калашник О. О.,

старший викладач кафедри філології

Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого

ВІЗІЯ МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНИ І КУЛЬТУРНЕ ПРОСВІТНИЦТВО ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ 205 РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. КУЛІША В НІЖИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ М. ГОГОЛЯ)

Анотація. Стаття висвітлює події культурно-наукового заходу в Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя – Всеукраїнської конференції «Культурницький націоналізм Пантелеймона Куліша», приуроченої до 205 річниць від дня народження письменника. Здійснений огляд окремих наукових досліджень художньої, історіографічної, філософської та етнографічної спадщини П. Куліша, виголошених в усній формі провідними науковцями: І. Гиричем, О. Федоруком, В. Даниленком, В. Івашковим, А. Швець, А. Даниленком. Аналізуються тези-спостереження доповідачів з точки зору Кулішевої візії майбутнього розвитку українського народу. Стаття розкриває спектр Кулішевих ідей щодо культури і нації, які актуальні для теперішнього часу: культурне просвітництво як політична доктрина в умовах бездержавності, аристократична верства як фундамент держави на протигагу «стихийному» низовому козацтву, бачення принципів громадянського суспільства, критика російської ментальності й імперіалізму, дослідження фольклору і повернення українцям своєї історичної пам'яті, хуторянська філософія як пошук України майбутнього. Акцентується увага на перегляді критики суспільних поглядів П. Куліша українськими інтелектуалами. Також для оцінки стану сучасного кулішезнавства подані огляди двох найновіших видань, презентованих на конференції: 1) монографії А. Даниленка «Від Біблії до Шекспіра: Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови» (Київ: Критика, 2024) і 2) Т. III із серії «Художні твори» з Повного зібрання творів Пантелеймона Куліша (Київ: Критика, 2024). Обидва видання створюють нові наукові дискурси навколо спадщини письменника. Опис урочистих заходів в Ніжинському університеті і в маєтку родини Кулішів-Білозерських «Ганнина Пустинь», показує стан меморіалізації постаті Куліша в Україні. Ця тема розкрита також в аналізі доповіді А. Швець.

Ключові слова: культура, просвітництво, консерватизм, візія майбутнього, козащина, аристократизм, хуторянська філософія, переклад, історична проза, фольклор, староукраїнська мова, меморіалізація.

Протягом останніх років, особливо в умовах повномасштабного вторгнення, зростає увага до постаті Пантелеймона Куліша як будівничого модерної української нації. А місто Ніжин стає одним із чільних центрів кулішезнавства.

6–7 серпня 2024 р. у Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя та Обласному історико-меморіальному музеї-заповіднику «Ганнина Пустинь» відбулося відзначення 205 річниць від дня народження видатного українського письменника, перекладача, критика, редактора, видавця, історика,

фольклориста, етнографа, мовознавця і філософа. Вшанування пам'яті розпочалося в стінах університету з роботи **Всеукраїнської конференції «Культурницький націоналізм Пантелеймона Куліша»**. Ювілейна подія об'єднала науковців з багатьох куточків України: від Львова, Тернополя і Києва до Чернігова, Харкова і Дніпра. Серед учасників конференції відомі літературознавці й історики: Олесь Федорук, Ігор Гирич, Євген Нахлік, Василь Івашків, Алла Швець, Валентина Біляцька, Володимир Даниленко, Олександр Забарний, Юрій Бондаренко, Світлана Панькова, Валентина Школа та ін. У вітальному слові ректор Олександр Самойленко офіційно оголосив про створення 28 березня 2024 року Інституту Пантелемона Куліша при Ніжинському національному університеті. Нову наукову інституцію очолив героїчний воїн, талановитий літературознавець, доктор філол. наук Олесь Олександрович Федорук. Вчений поділився планами видати невідому спадщину митця і здійснювати полідисциплінарні студії, бо сам П. Куліш розвивав усі ділянки гуманітарної науки.

Ідеї та концепції П. Куліша в період боротьби за українську ідентичність стають як ніколи актуальними. Назва конференції означає головну місію великого українця – **культурне просвітництво**, що є запорукою розвитку нації. Про це свідчать доповіді, що пролунали у просторій конференційній залі.

Мета нашої розвідки – висвітлити стан сучасного кулішезнавства, проаналізувати нові ракурси дослідження спадщини письменника, визначити актуальні ідеї П. Куліша щодо поступу української культури і розбудови нації.

Серед виголошених промов на конференції привертають увагу саме ті новаційні спостереження, які стосуються Кулішевої візії майбутнього України і які релевантні викликам теперішнього часу. Отож, проаналізуємо окремі доповіді, роблячи висновки, відповідні меті і завданням нашої статті.

Тезами про суспільну філософію П. Куліша поділився **Ігор Гирич**, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського. У доповіді «Пантелеймон Куліш і Вячеслав Липинський: предтеча і творець українського консерватизму» історик порівняв погляди письменника, розкидані у різних творах, з ідеями Вячеслава Липинського, засновника і теоретика сучасного консервативного руху на поч. ХХ ст. Обидва схоже розуміли історичні процеси в Україні і те, що має стати фундаментом розбудови держави.

Зокрема для П. Куліша і В. Липинського будівничими нації у 16–17 ст. були шляхтичі, аристократи, що в своїх обійстях створювали центри культури. В. Липинський вважав, що гро-

мадське життя в Україні з давніх часів зосереджується навколо людей землевласницької верстви. Вони зводили школи, друкарні, освітні заклади. Саме діяльність меценатів сприяла появі багатьох письменників. Таких поглядів притримувався і Куліш: навіть журнал «Основа» він творив для маєткового панства, яке займалося культурним розвитком.

Для П. Куліша мірилом цінності і показником цивілізації є **культура**. Якщо ми говоримо про європейську Україну, то вона має базуватися на культурних засадах. Тому він перекладав Біблію, світову класику, створив правопис. Бо все це є основою державного будівництва. Цю точку зору відстоював і В. Липинський.

П. Куліш розглядав історію як конфлікт анархії і порядку, носієм порядку були аристократи. У цьому контексті варто згадати «стихийний» образ козака Тура у романі «Чорна Рада» й аристократичну козацьку верхівку – полковника Шрама, його сина і гетьмана Сомка. Ігор Гирич пояснив, що насправді мав на увазі П. Куліш, якого сучасники звинувачували в «козакофобстві»:

«Насправді Куліш говорив про низинних козаків, які не створюють культуру, а навпаки, займаються руйнацією. Липинський теж пише про розширення козацтва на низинну і верхню верству, і зауважує, що козацька верхівка розвивала культуру, і потім пішла у шляхту, яка стала цементам повстання Б. Хмельницького і створення Козацької держави» [1, с. 3]¹.

Дослідник підкреслив, що В. Липинський – творець ідеї української нації, яка будується не за етнічним принципом, а за територіальним. Це крок до розуміння, що таке політична нація і **громадянське суспільство**: немає значення етнічне походження, кожен громадянин має свідомо працювати на благо своєї держави. П. Куліш теж визнає цей принцип, наприклад, захоплюючись польським шляхтичем С. Жовкевським, що успішно розбудовував українське місто Жовкву.

Ігор Гирич прийшов до висновку, що П. Куліш однозначно був **предтечею українського консерватизму**. І хоч він не говорив про самостійну державу, насправді був самостійником і мріяв про культурну Україну. Його антиромантична концепція козацтва пов'язана з переконаністю, що аристократизм – основа державотворення:

«Коли Куліша звинувачують у зрадництві українського інтересу то з поляками, то з росіянами, то в козакофобстві, насправді це була форма будівництва моделі української аристократичної держави в майбутньому» [1, с. 3].

Отже, переосмислення поглядів П. Куліша через призму консервативної ідеології має продуктивний ефект, адже контраверсійне ставлення українських інтелектуалів до спадщини письменника блокувало належну оцінку його діяльності.

Про внесок П. Куліша у формування сучасної української нації розповідав в однойменній доповіді **Володимир Даниленко**, письменник, кандидат філол. наук, доцент Київського державного університету інформаційно-комунікаційних технологій. Дослідник проаналізував етапи творення української нації від часів бароко до сучасності і показав виняткову роль літератури і преси у кожному з цих етапів. Також нагадав про

відомі здобутки Пантелеймона Куліша, що вплинули на самосвідомість українців у XIX столітті: правопис «кулішівка», переклад Біблії українською мовою, перший історичний роман «Чорна рада», фольклорно-історичний збірник «Записки о Южной Руси», заснування друкарні і видання журналів «Основа» й альманаху «Хата», переклади світової класики. Під час виступу В. Даниленко оригінально інтерпретував **хутірну філософію** П. Куліша, що викладена у книжці «Листи з хутора». Цю філософію гостро критикували поборники націоналістичної ідеї Юрій Липа і Дмитро Донцов, вважаючи, що українське суспільство має бути активним у своїй боротьбі за створення сильної нації, а не ховатися на хуторах. І вони, стверджує доповідач, мають рацію. Однак літературознавець запропонував подивитися на Кулішеву філософію з точки зору сучасної людини, для якої стало можливим усамітнення на природі і дистанційна робота через наявність інтернету:

«Хутірна філософія – спроба знайти український шлях усамітнення та гармонії, що передбачає відкидання як російського, так і західного досвіду життя. Насправді хутірна філософія при всій своїй утопічності передбачає повернення до природи. У «Листах з хутора» простежується думка, що в майбутньому люди будуть робити кар'єру і заробляти гроші в мегаполісах, а жити намагатимуться за межами великого міста ближче до природи. Це споконвічна українська традиція тяжіння до землі, до власного хутора, саду, лісу. Така філософія залишається українською мрією майбутнього, коли інформаційні технології та роботизація виробництва досягнуть такого рівня, що багато людей буде працювати дистанційно. І ця тенденція простежується вже зараз» [1, с. 5].

Актуальні паралелі з сучасністю звучали і у виступі **Василя Івашківа**, доктора філол. наук, професора Львівського національного університету імені Івана Франка. Доповідь «Українсько-московська тема в письменницькому дискурсі П. Куліша» зачепила ставлення письменника до **російського імперіалізму** і загалом до росії. Як у своїй художній прозі, так і фольклорних записках, письменник підкреслює різницю в характері, культурі, політичних інституціях українців і росіян. Зображується нахабність, брехливість та підступність москалів. Загарбницька ментальність проявлена як на політичному, так і на побутовому рівні. На прикладі історичної легенди про Мазепу і Палія В. Івашків продемонстрував ті акценти, які, власне, цікавили П. Куліша і заради яких він записав народну легенду:

1) Московщина – це була зовсім невелика територія («А тоді ще московської землі був тільки один рукав, та й годі»).

2) Українське військо перемагало московську армію («ось зовсім уже Мазепа побороює царя...»).

3) У легенді москалі просили перемир'я на 12 днів, щоб звільнити Палія, якого замурував Мазепа.

4) Без колабораціонізму самих українців (Палія) цар Петро І не виграв би в Полтавській битві.

Як бачимо, ця легенда відгукується у контексті нинішньої російсько-української війни, особливо що стосується настирливих схильностей до перемир'я чи заморожування війни з боку росії.

Загалом через фольклорні записи, зокрема у «Записках о Южной Руси» 1856–1857 рр., П. Куліш прагнув донести **історичну правду** до свідомості українців. Одну з таких правд російська історіографія намагалася стерти з пам'яті – це визначальний вплив українців на розбудову Московської держави. Україна постачала не тільки інтелектуальний ресурс,

¹ Тут і далі цитування усних доповідей на Всеукраїнській конференції «Культурницький націоналізм Пантелеймона Куліша» (до 205-річчя від Дня народження Великого українця – націотворця і державника), що відбулася 6–7 серпня 2024 року у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя. Посилання на програму конференції – в списку літератури.

а й цивільний та військовий. Саме про військовий ресурс писав П. Куліш у своїй **історичній прозі**, яка більше століття зберігалася в рукописах і вперше видана тільки у 2024 році. На конференції **Олесь Федорук** презентував том III із серії «Художні твори» повного зібрання творів Пантелеймона Куліша (Київ: Критика, 2024), що виходить під егідою Українського наукового інституту Гарвардського університету, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та Інституту Критики. Таке потужне об'єднання зусиль різних інституцій для видання 40-томника творів П. Куліша свідчить про бажання належно поцінувати його внесок у розбудову української культури і держави. Книга містить історичну прозу письменника про події на Сіверщині початку XVII століття. О. Федорук зазначає, що Куліш хотів підняти статус Сіверщини, яка відіграла ключову роль в історії Московського царства. Звідси на Москву вирушив Лжедмитрій I, поклавши початок так званій Смути. Успіх походу забезпечило 20 тисяч сіверських воїнів. Про це йдеться у творах, які увійшли до збірки: роман «Алексей Однорог», повість «Порубежники» та оповідання «Брати» (уривок з незавершеного роману). Це та інші майбутні видання невідомих творів П. Куліша розширять дискурс дослідження творчості письменника, відкриє нові грані його масштабного таланту.

Інтелектуальна спадщина Пантелеймона Куліша значною мірою ще terra incognita – багато невиданих творів, не осмислених ідей. Однозначно постать письменника вимагає фундаментального вивчення, адже він займався державницькою культурною діяльністю всупереч лінгвоциду, переслідуванням і заборонам української культури Російською імперією. Найглибше це усвідомлювала дружина П. Куліша, Олександра Білозерська, znana як письменниця Ганна Барвінок. Саме вона займалася **меморіалізацією пам'яті** про свого чоловіка. Цій темі присвячена ще одна доповідь докторки філол. наук **Алли Швець** «Він усюди хотів по собі пам'ять zostавить»: меморіалізація Пантелеймона Куліша». Львівська дослідниця говорила про листування Ганни Барвінок та Михайла Павлика. Саме з цього епістолярю починається вшанування пам'яті митця. А. Швець наголосила, що дружина письменника не лише ділилась сокровенними спогадами, переживаннями з другом сім'ї, а по-діловому обговорювала процес меморіалізації постаті П. Куліша.

Прочитані науковицею уривки з листів наводять нас на такий висновок: Ганна Барвінок зробила з акту пам'яті загальнонаціональний проєкт, залучивши визначних людей Галичини і Наддніпрянщини. Тому що, по суті, постать письменника була об'єднувачою для нації: народжений на історичній Гетьманщині, на Лівобережжі, П. Куліш став своїм і для українців Галичини, що була у складі Австро-Угорщини. Зокрема, саме у Львові видавали його коштом журнал «Правда», саме галичани одразу взяли «на озброєння» правопис «кулішівку», який відрізняв український текст від російського.

Видання, збереження і поширення творів П. Куліша, сакралізація могили, публічне відзначення річниці з дня народження письменника – це все заслуга Ганни Барвінок. Як відомо, щоб видати спадщину чоловіка, вона продала свій родинний хутір Мотронівка («Ганнина Пустинь»). Тому традиційно конференція і вшанування пам'яті великого класика продовжилися 7 серпня у **музеї-заповіднику «Ганнина Пустинь»**, в селі Оленівка на Борзенщині. Саме тут жили та працювали подружжя

Кулішів. На могилі Пантелеймона Куліша, Олександри Білозерської (Ганни Барвінок) та Василя Білозерського відбулося покладання квітів гостями конференції, представниками влади області і району, а також панахида за участі єпископа Чернігівського та Ніженського ПЦУ Антонія та священництва Чернігівської єпархії. У промові отець Антоній згадав про найвизначнішу працю П. Куліша – перший **переклад Біблії українською мовою**, здійсненого у співавторстві з І. Пулюєм та І. Нечуй-Левицьким, і вперше виданим у 1903 році у Відні, вже по смерті П. Куліша. Письменник був переконаний: якщо народ матиме Святе Письмо рідною мовою, то він ніколи не втратить цієї мови і своєї ідентичності. Така серйозна заявка на самостійний шлях розвитку народу і спричинила вихід Валуєвського указу 1863 року про тотальну заборону друкування, розповсюдження книг українською мовою. Переклад Біблії, а також світової класики – В. Шекспіра, Дж. Байрона, Гете та інших – це свідомісіа П. Куліша інтегрувати українців у світовий контекст, у світову культуру, дати інтелектуальну й духовну поживу народу.

Перекладацька діяльність особливо розвиває можливість власної мови, її стильових реєстрів. Окрім використання народно-розмовної мови у художніх творах і фіксування у фольклорних записях П. Куліш намагався відродити **староукраїнську мову (або староруську)**. Через призму ідеології консерватизму, про яку йдеться на початку нашої статті, легко зрозуміти логіку П. Куліша: не можна забувати власних набутків, староруська мова обслуговувала до XVIII ст. державну сферу, нею послуговувалася козацька верхівка. Тому П. Куліш використовував лексичні й стилістичні можливості цієї мови у перекладах і художніх творах. У контексті даної теми доречно згадати, що на Ніжинській конференції відбулася презентація монографії «**Від Біблії до Шекспіра: Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови**» (Київ: Критика, 2024 р.) професора кафедри сучасних мов і культур Раше University, США, **Андрія Даниленка**. Крізь призму Кулішевих перекладів Святого Письма та Шекспірових п'єс дослідник показує шляхи мовотворчості у XIX столітті. Автор доводить, що Куліш запропонував особистий, альтернативний народницькій традиції, проєкт розвитку літературної мови: синтез староукраїнської мови (біблійний і світський високий стиль) із розмовною мовою та діалектами. Новий перекладацький метод мав познайомити співвітчизників з духовними набутками західноєвропейської культури, що вплинуло би на українську ідентичність.

Отже, візія майбутнього української нації у П. Куліша також пов'язана з поверненням елементів староукраїнської мови в стильовий реєстр нової літературної мови. Через російсько-українську війну тема вивчення і повернення нашого мовного спадку сьогодні активно обговорюється у філологічних колах, зокрема у працях і виступах Лідії Гнатюк, Ірини Фаріон та ін.

Доповіді учасників конференції викликали жваві дискусії, обговорення та окреслили наукові перспективи майбутніх досліджень. В умовах повномасштабного вторгнення в прикордонній області провести такий вагомий науково-культурний захід – це справжній подвиг. Власне, постать Пантелеймона Куліша служить прикладом мужності, стійкості і непохитної віри в українську перемогу.

Висновки. У сучасному кулішівському дискурсі відбувається переосмислення ідей письменника, які ще за його життя викликали гостру критику і дискусії у колах інтелігенції. Через

призму ідеології консерватизму, запропоновану І. Гиричем, пояснюються причини відмови П. Куліша від романтизації козацтва, а також позитивні сторони концепції аристократичної України, викладені у його художній та історіографічній творчості. На сьогодні дослідники акцентують увагу на культурницьтві П. Куліша як далекоглядній політичній програмі в умовах імперського тиску: видання журналів, книг, перекладацька діяльність, фольклорно-етнографічні студії, власний проєкт розвитку української мови, правопис «кулішівка». Багатогранна спадщина П. Куліша відкриває обрії дослідження російського імперіалізму й ментальності, що надзвичайно важливо для захисту української ідентичності, нашої держави і загалом демократичного світу. Критикована сучасниками Кулішева хуторянська філософія сьогодні постає як візія майбутнього, до якого прагне сучасне суспільство інформаційної доби. Стан меморіалізації постаті Куліша нині має тенденцію досягти належного рівня. Висока оцінка внеску П. Куліша (на рівні з визначними діячами XIX ст., наприклад, Т. Г. Шевченком) у розбудову української нації підтверджується створенням Інституту Пантелемона Куліша при Ніжинському національному університеті, підготовкою 40-томного видання його творчості, проведенням щорічних конференцій, виходом наукових монографій, урочистостями на території Обласного історико-меморіального музею-заповідника Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь».

Література:

1. Культурницький націоналізм Пантелеймона Куліша (до 205-річчя від Дня народження Великого українця – націєтворця і державника) : програма Всеукраїнської наукової конференції із закордонною участю, Ніжин–Оленівка, 6–7 серпня 2024 р. Ніжин–Оленівка : Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2024р. 8 с. URL: http://ifnan.gov.ua/docs/_9855832a.pdf (дата звернення: 09.08.2024).
2. Гирич І. Лицар української державності (нарис життя і діяльності В. Липинського). *Архіви України*. 1992. № 1–3. С. 34–43.
3. Гирич І. Особливий шлях П. Куліша. Ранній етап українського консерватизму. *Ігор Гирич (Київ). Персональний сайт історика України* : веб-сайт. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Kulish.html> (дата звернення: 09.08.2024).
4. Даниленко А. Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови. Київ : Критика, 2023. 418 с.
5. Івашків В. Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки). *Хроніка-2000*. 2009. Вип. 78. С. 329–369.
6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Київ–Філадельфія, 1995. 470 с.
7. Ясь О. Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проєкту української історіографії початку XX ст. (До 200-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 61–87.

Kalashnyk O. The vision of the future of Ukraine and cultural enlightenment of Panteleimon Kulish (On the celebration of the 205th anniversary of P. Kulish's birth at Mykola Gogol Nizhyn State University)

Summary. The article covers the events of the cultural and scientific event at Nizhyn Gogol State University – the All-Ukrainian Conference “Cultural Nationalism of Panteleimon Kulish”, dedicated to the 205th anniversary of the writer's birth. The article reviews several scientific studies on P. Kulish's artistic, historiographical, philosophical and ethnographic heritage, presented by leading scholars: I. Hyrych, O. Fedoruk, V. Danylenko, V. Ivashkiv, A. Shvets, and A. Danylenko. The article analyzes the speakers' theses from the perspective of Kulish's vision of the future development of the Ukrainian people. It also reveals the spectrum of Kulish's ideas about culture and nation that are relevant to the present time: cultural enlightenment as a political doctrine in the context of statelessness, the aristocratic class as the foundation of the state as opposed to the “spontaneous” Cossacks, a vision of the principles of civil society, criticism of the Russian mentality and imperialism, the study of folklore and the restoration of Ukrainians' historical memory, and the “khutorianska philosophy” as a search for Ukraine's future.

The article focuses on the revision of Ukrainian intellectuals' criticism of P. Kulish's social views. Additionally, to assess the state of modern Kulish studies, the author provides reviews of two recent publications presented at the conference: 1) monograph by A. Danylenko “From the Bible to Shakespeare: Panteleimon Kulish and the Formation of the Ukrainian Literary Language” (Kyiv: Krytyka, 2024) and 2) Vol. III of the series “Works of Art” from the Complete Works of Panteleimon Kulish (Kyiv: Krytyka, 2024). Both editions contribute to new scholarly discourses surrounding the writer's legacy. The description of the ceremonial events at Nizhyn University and at the Kulish-Bilozersky family estate, “Hannyna Pustyn”, reflects the state of memorialization of Kulish's figure in Ukraine, a topic also addressed in A. Shvets' report.

Key words: culture, enlightenment, conservatism, vision of the future, Cossacks, aristocracy, “khutorianska philosophy”, translation, historical prose, folklore, Old Ukrainian language, memorialization.